

УДК 316.33: 316.42

СТРУКТУРА МІФОЛОГІЧНОГО СПОСОБУ МИСЛЕННЯ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В ПІЗНАННІ

Андрій Парубій

*Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра політології та соціології, 9013, Львів-13, вул. С. Бандери, 12*

Міфологічне сприйняття світу вкорінене в структуру людського мислення. Бурхливий розвиток науки та освіти не усунули міфологічних уявлень, вони й надалі відтворюються та видозмінюються, стають засобом самовираження та виявленням творчих здібностей людини. Нові, сучасні, масові форми і типи культури, сприйнявши міфологічну картину світу, здобувають завдяки цьому все більшого поширення, переймаючи зрозумілі та значимі для більшості людей ідеї.

Ключові слова: нація, міфологія, архетип, підсвідомість, культура.

Наука тривалий час скептично ставилася до міфології. Міфологічні образи здебільшого використовували в образотворчому мистецтві, у літературі. Однак нині зацікавлення міфологією зростає. І не дивно, адже міфологія відображає найдавніші уявлення людини про світ.

Сьогодні людство щоразу частіше звертає увагу не лише на матеріальну, а й на духовну культуру, відчуваючи її занепад, і намагається знайти щось універсальне, що гармонійно поєднувало б у собі всі елементи людського буття.

Саме такою всеохопною категорією є міф, про який відомий філософ та історик Мірча Еліаде писав: «Знати міф – означає наблизитися до таємниці походження всіх речей. Інакше кажучи, людина дізнається не лише про те, як усе виникло, а також і про те, яким чином виявити це і відтворити, коли все вже зникне» [2, с. 24].

Зацікавлення міфом з'явилося ще в античні часи. Середньовічні християнські теологи, трактуючи Старий і Новий заповіді, буквально й алегорично дискредитували античну міфологію, прирівнюючи богів до бісів. Інтерес до міфів відновився в епоху Відродження: гуманісти бачили в міфології вираження почуттів і бажань емансипованої особистості.

Найбільше зацікавлення міфами різних народів припадає на другу половину XIX ст. Саме в цей період розвиваються дві основні школи з вивчення міфу. Перша спиралася на успіхи наукового порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства й орієнтувалася на реконструкцію давньоіндоєвропейської міфології через зіставлення в межах індоєвропейських мов (А. Кун, М. Мюллер, О. Потебня). Друга школа – антропологічна (Е. Тейлор, Е. Ленг, Г. Спенсер) – виникла в Англії й була результатом перших наукових кроків порівняльної етнографії.

Англійський етнограф П. Маліновський започаткував функціональну школу в етнографії й дав цікаве трактування міфу в книзі «Міф у первісній психології» (1926 р.).

Основою структурного методу вивчення міфу французького етнологів Леві-Строса є виявлення структури як сукупності відношень – інваріантних, за умов деяких перетворень (тобто структура – не просто як стійкий «скелет» якогось об'єкта, а як сукупність правил, за якими з одного об'єкта можна отримати інший шляхом перестановки його елементів).

Отже, міф як суспільне явище зацікавив учених і ще довго привертатиме увагу до всіх своїх виявів.

Щоб краще зрозуміти суть міфу, потрібно розглянути його в контексті первісної культури, у якій міф є основним засобом узагальнення й концептування релігії, мистецтва, донаукових уявлень про світ і людину.

Первісна культура виявляється у своєрідності міфологічної думки й мислення, що зумовлено, по-перше, невідділеністю людини від природи і, по-друге, дифузійністю мислення, ще чітко не відокремленого від емоційної сфери. Саме ці елементи сприяють обов'язковій персоналізації в міфах та широкому «метафоричному» зіставленню природних і соціально-культурних об'єктів. Звідси – часте зображення космосу в зооантропоморфних термінах, описування різних природних явищ через властивості рослин і тварин [7, с. 10].

Окрім природних явищ, міфи торкаються таких «метафізичних» проблем, як народження, смерть, доля та ін.

Ще важливішим є те, що ціннісна орієнтація міфу вимагає вилучити нез'ясовані питання про буття, що порушують гармонійність соціального й космічного устрою. «Міф подає нам універсальну структуру устрою, який уже подолав хаос, або зберігає чіткий механізм подолання цього хаосу. У цій структурі гармонійно розв'язується будь-який конфлікт, не загрожуючи самій моделі світу, зміцнюється космічний і соціальний порядок. Інакше кажучи, міф пропонує виклад фрагментів універсальної моделі світу у вигляді оповіді про походження тих чи інших елементів Всесвіту, про перетворення хаосу на космос» [2, с. 16].

Міф завжди розповідає, яким чином реальність, завдяки подвигам першопредків – деміургів, досягла свого втілення і здійснення. Це завжди оповідь про певне «творення». Нам розповідають, у який спосіб «щось» виникло. І саме в міфі ми перебуваємо біля витоків цього «чогось». Міф говорить лише про те, що виникло реально.

«Космогонічний міф (міф, у якому описано діяльність богів з перетворення хаосу на космос, – космогонія), має в своїй основі реальність, він «правдивий», оскільки саме існування світу підтверджує цей міф. Так само і міф про походження смерті має свою «реальність», оскільки його підтверджує смертність людини» [2, с. 16].

Міфи творення (космологічні) органічно переплітаються з космогонічними, оскільки належать, як і космогонічні, до початкового сакрального часу, часу пер-

шопредметів, першодій світотворення, спорудження «космосу» в його теперішньому стані.

Календарні міфи символічно відтворюють природні та господарські цикли – добові, річні, місячні (такий міф є основою відомої гаївки «Царівна»). В есхатологічних міфах ідеться про кінець світу, після якого настане або не настане оновлення.

Однак усі ці види міфів є складовими одного поняття – «міф», якому так і не вдається дати єдине зрозуміле й лаконічне визначення. Адже «міф – це мова, мова, яка працює на дуже високому рівні, де суті вдається, якщо можна так висловитись, відокремитися від мовної основи, яка послужила йому опорою» [6, с. 199].

Отже, «а) якщо в міфах міститься суть, то вона визначається не окремими елементами, а способом поєднання елементів; б) міф є явищем мовного порядку, він невіддільний від мови, проте мова, що нею створено міф, виявляє специфічні властивості; в) ці властивості можна шукати лише вище звичайного рівня мовного вираження» [6, с. 199].

Саме вищий рівень – це внутрішня взаємодія трьох рівнів творення: «а) *архетипи* або ізоморфи колективного підсвідомого – біопсихічний рівень універсальних, але ще не оновлених, не означених, не символізованих чистих відношень і форм; б) *міфєми* – «пучки» і парадигми (системи відношень) семіотизованих і семантизованих, розгорнутих у міфологічній мові архетипних структур. Йдеться про систему способів зв'язку поміж складовими міфу, про його «арматуру», яка теж задана усім міфологічним (міфопоетичним) системам і залягає у передсвідомості на сублімінальному рівні. Зasadничо – це рівень сновидінь; в) *міфологеми* – це своєрідне розгортання чи екстеріоризація міфем у певних послідовно-синтагматичних «текстах» [5, с. 72].

Світове дерево (символ трирівневої структури Всесвіту) – це «характерний для міфопоетичної свідомості образ, який утілює універсальну концепцію світу» [9, с. 398]. Тому не дивно, що він наявний у більшості народів і на всіх материках.

Образ світового дерева можна вважати універсальним комплексом. Адже, по-перше, йому відповідають найрізноманітніші знакові системи (у поезії, образотворчому мистецтві, релігіях, ритуальних діях), які своїми засобами передають цей образ. По-друге, він має стосуватися кожного члена колективу. По-третє, такий образ виникає практично всюди і, мабуть, у різні епохи. «Універсальність символу світового дерева виявляється у найбільш віддалених, генетично не пов'язаних між собою культурах. Не може бути сумнівів, що образ світового дерева при всій його специфічності у різних народів є ознакою загальнолюдською і стадіальною» [3, с. 34].

Зокрема, міфи про творення світу надзвичайно подібні в слов'янській (зокрема українській), західній та східній міфологіях. Перехід від безформної водної стихії до суші постає як найважливіший акт, необхідний для перетворення хаосу в космос. Наступний крок – відокремлення неба від землі, який, по суті, збігається з першим. Саме перетворення акту зі спрямованістю спочатку вниз, а потім угору зумовило виокремлення трьох сфер: небесної, земної і підземної (перехід від по-

двійного поділу до потрійного). Виникає своєрідна трирівнева структурна схема космосу, яка включає необхідні сфери між землею і небом. Отже, для світового дерева характерне потрійне розчленування по вертикалі, яке дає змогу розрізняти гілки, стовбур, коріння, зіставляючи з цими трьома частинами дерева різні класи живих істот; надати різну семантику кожній частині і, нарешті, використати деякі формальні способи, щоб підкреслити відмінність між трьома частинами дерева. Найчастіше цього досягають, зараховуючи до кожної третини дерева тварин окремого класу, які є, зокрема, своєрідними індексами-класифікаторами й відіграють значну роль в архаїчних системах класифікацій. Інакше кажучи, тварина в схемі світового дерева означає не тільки себе саму, а й є своєрідним елементом коду, що звичайно об'єднує в собі низку кодових одиниць. З горішньою частиною дерева (гілки) пов'язують птахів; з середньою (стовбур) – копитних (олені, лосі, корови, коні, зрідка – бджоли, у пізніших традиціях – людина), з нижньою частиною (коріння) – змії, жаби, миші, риби, ведмеді, інколи чудовиська хтонічного типу, що асоціюються з нижнім світом. «Образ дерева, можливо, має і якісь глибинні корені в психології сприйняття; так чи інакше його універсальність пов'язана з тим, що «верх» – напрям росту дерева і більшості рослин – символізує життя і розвиток, «низ» – згасання, смерть. Розкладання і упорядкування світу за координатами світового дерева передбачають також виділення трьох координат: верх-центр-низ, символізованих звичайно птахами, звірами і рибами, або іншими жителями вод (а також драконами, чи ще якимись міфологічними персонажами)» [3, с. 34].

Згідно з енциклопедією «Міфи народів світу», вертикальна структура космосу, як символ «світового порядку», також тричленна і складається з верхнього світу (небо), середини світу (земля) і нижнього світу (підземне царство, пекло). Іноді нижній світ трактують як хаос. Із кожним рівнем пов'язані певні міфологічні персонажі: «боги, душі праведних – небо, люди – земля, демони, душі неправедних – підземне царство» [10, с. 10]. При цьому і богів, і людину можуть розглядати як образи космосу, що зовсім не стосується представників підземного світу.

Світове дерево й космос – явища одного характеру, символи «світового порядку». Однак існує також протиставлення всередині цих систем – між верхнім і нижнім світами, між «ладом» і «хаосом». Це протиставлення можна легко простежити в українських народних казках. Окрім того, у сюжеті так званого основного індоєвропейського міфу також є чітка вертикальна структура і протиставлення між героями верхнього і нижнього світів: бог грози, який перебуває на вершині дерева (або гори), убиває (блискавкою) змія біля коріння дерева і звільняє вкрадену змієм худобу, багатство (середня частина дерева). Єгипетський бог сонця Ра вбиває змію під сікоморою [9, с. 400].

Для вертикальної структури світового дерева характерні потрійне розчленування, протиставлення верхньої і нижньої частин, протидія і взаємопоборювання верхньої і нижньої частин світового дерева.

Горизонтальна структура світового дерева пов'язана зі стовбуром. Якщо вертикальна структура світового дерева співвідноситься зі сферою міфологічною,

насамперед космологічною, то горизонтальна – з ритуалом та його учасниками. "Об'єкт ритуалу або його образ завжди перебуває в центрі, учасники ритуалу – справа і зліва. Всю послідовність елементів по горизонталі сприймають як сцену ритуалу, основна мета якого – забезпечити добробут, плодючість, багатство. Сам ритуал можна трактувати як прагматичну реалізацію міфу, проекцію міфологічного в сферу «ритуального» [9, с. 400].

Загальна кількість фактів дає змогу реконструювати дві горизонтальні осі в схемі світового дерева (квадрат або круг), яку позначають двома координатами: зліва направо і спереду назад. У квадраті кожна зі сторін (або кутів) вказує на сторони світу. Загалом, якщо для вертикальної структури характерне число 3 (потрійне розчленування), то для горизонтальної – 2 або 4 (2+2), як образ ідеї статичної цілісності. Наприклад: чотири пори року, чотири сторони світу [9, с. 401].

Отже, горизонтальна структура світового дерева пов'язана з середньою ланкою вертикального поділу світового дерева. Найхарактернішим символом середньої ланки є людина. Отже, горизонтальна структура тісно пов'язана з людським буттям, але при цьому обмежена людським пізнанням.

Горизонтальній структурі, як і вертикальній, притаманне певне протиставлення (літо – зима, чоловік – жінка). Однак якщо для вертикальної структури характерне протиставлення і протидія, то для горизонтальної – протиставлення і взаємодія.

Тобто якщо вертикальну структуру можна зобразити віссю, яка має лише умовний, схематичний початок і кінець, то горизонтальну структуру треба зображати площиною, обмеженою колом або квадратом, які обертаються, відповідно, навколо свого центру чи точки перетину діагоналей.

У семантиці частин світового дерева найважливішою, мабуть, є семантика цілісного. Світове дерево – немовби з'єднувальна ланка між Всесвітом (макрокосмосом) і людиною (мікрокосмосом). Оскільки цей образ моделює і одне, і друге, він мусить мати у власних елементах засоби для встановлення правил відповідності між Всесвітом і людиною. Правила відповідності, у разі динамічного їх розуміння, стають правилами переходу від мікрокосмосу до макрокосмосу, і навпаки.

Аналізуючи роботи дослідників, які вивчали людину, ми і тут простежуємо міфологічну схему світобудови, зокрема її триярусну вертикальну вісь, яка як своєрідна вторинна моделювальна система виявилася настільки типологічно тривкою, що на підсвідомо конгитивному рівні стала навіть своєрідною матрицею в пізнавальному полі сучасної науки, особливо в галузі психологічних знань.

Універсальність триярусної концепції світобудови можна належно оцінити лише тоді, коли спробувати використати її як базову структуру не тільки макро-, а й мікрокосмосу. Саме таку модель людської психіки (не усвідомлюючи цього) пропонує нам З. Фрейд – вона, фактично, відповідає триступеневій матриці первісної космогонії.

Id («Воно») – підсвідомість, «нижній світ» хаосу, ірраціональних прагнень, осередок плотських імпульсів і пожадань, безодня стихійних розбурханих пристрастей.

Super-ego («понад-«я») – «ідеал», втілення вищих прагнень, осередок раціоналізуючого і конструктивного начала, космос культури, який робить особу особистістю, підтримуючи над безоднею ID.

Его («я») – це, власне, і є та свідома особистість, розумна частина людського ества, яка, зазнаючи одночасного потужного впливу з глибин підсвідомості і з вершин культури, виявляється ніби розп'ятою між ними у своїх прагненнях пізнати таємниці власної сутності та відповідати настійним вимогам культурного ідеалу» [4, с. 109].

Ціле життя людини – це, на рівні підсвідомості, боротьба між напруженням Id і Super-ego. Кожне рішення є результатом боротьби між ними. Чим сильніша енергія Super-ego, тим ближче рішення до ідеального; чим сильніша енергія Id, тим далі від ідеального. Его лише пристосовує рішення до життя, узгоджує його з принципом реальності. «Якби кожен прагнув задовольнити всі бажання свого Id, це призвело б до зруйнування суспільства. Напруження Super-ego прагне принести щастя іншим людям. Основу нашої цивілізації значною мірою становить перемога Super-ego над id, і цю перемогу потрібно зміцнити, щоб цивілізація могла розвиватися [1, с. 142].

Зрештою, різні варіанти тієї-таки міфологічної моделі відтворено в більшості релігійних та міфологічних системах, у їхньому поясненні сутності людини. Таку триланкову конструкцію маємо в християнстві, де душа нероздільно пов'язана і з тілом, і з духом.

«Понад-«я» (Super-ego) є продуктом культури, що складається з комплексу совісті, моральних рис і норм соціальної поведінки, які продукує суспільство; «Воно» (Id) – це вмістилище несвідомих, ірраціональних реакцій та імпульсів [11, с. 46].

Відомий швейцарський психоаналітик К.-Г. Юнг зазначає, що людині від народження притаманна необмежена кількість інстинктів, і лише під впливом батьків і суспільства обмежується вільний їхній вияв.

Суспільство значною мірою формує людину і, якщо вплив суспільства на людину обмежується, це призводить до панування необмежених інстинктів, що характерно для примітивної стадії розвитку людського роду.

Отже, для структури міфологічного мислення характерна триярусна схема, згідно з якою людина перебуває на середньому рівні, а отже, є центром, точкою відліку. Характерно, що психологи, вивчаючи людину, виводять аналогічну структуру людської підсвідомості. Адже міф є творенням людської думки, тому закономірно, що структура міфу виражає певні особливості людської психіки.

Міфологічне мислення має властиві лише йому специфічні риси. Метафізичне зіставлення природних і культурних об'єктів, що зумовило тотемічні класифікації космосу загалом у вигляді живого створіння, до ототожнення макро- і мікрокосмосу. Дифузність первісного мислення виявилася в невизначеності розрізнення

суб'єкта і об'єкта, предмета і знака, речі та її атрибутів, частини й цілого. В основі міфологічних узагальнень – не причини й наслідки, а конкретне й персональне, тому замість ієрархії причин і наслідків міфологія пропонує ієрархію сил, що має семантико-ціннісне значення, і міфологічних створінь; міфологічні класифікації спираються не на протиставлення внутрішніх принципів, а на вторинні чуттєві ознаки, невіддільні від самих об'єктів. Подібність або інший вид відносин виглядає в міфології як тотожність, а замість розщеплення на ознаки міф пропонує розділення на частини. Тому замість наукового закону знаходимо в міфі конкретні персональні образи й індивідуальні події, замість причиново-наслідкового процесу – «початок» у часі (походження!) й матеріальну метаморфозу.

Міфологічна логіка метафорична, символічна, користується кінцевим набором якостей, що є то матеріалом, то інструментом і які періодично «калейдоскопічно реаранжують». Така логіка широко оперує двоякими опозиціями чуттєвих якостей. Ці контрасти щоразу більше семантизуються та ідеологізуються, утворюючись різними способами вираження фундаментальних опозицій на зразок життя/смерть і т. ін. Для міфів характерне ілюзорне подолання таких антиномій за посередництва послідовного знаходження міфологічних медіаторів (героїв і об'єктів), які символічно поєднують ознаки полюсів.

Попри своєрідність міфологічного мислення, воно було формою пізнання навколишнього світу і, незважаючи на свою громіздкість та «фантастичність», без сумніву, слугувало інструментом аналізу, без якого була б неможлива навіть матеріальна культура на древніх стадіях розвитку людства. Необхідно також враховувати, що міф пояснює існуючий соціальний і космічний лад так, щоб підтримувати його, виключаючи події, які неможливо пояснити, і безвихідні колізії. З цим частково пов'язано відтворення міфів у ритуалах, що регулярно повторюються, спрямованих на пристосування особи до соціуму й гармонізацію взаємин соціальної групи й природного оточення. Завдяки ритуальній практиці архаїчну модель «початку часів» першотворення (які протистоять поточному емпіричному часові) доповнювали циклічною моделлю часу, з регулярним повторенням подій. Перекази, міфи насамперед пронизані пафосом упорядкування, перетворення хаосу на космос.

Певною мірою сам міфологічний синкретизм і деякі специфічні риси міфологічного мислення наслідує, використовує власне-релігійна чи навіть древня релігійно-філософська думка і мистецтво, особливо фольклор, унікальна поетична художність якого має частково стихійний характер [8, с. 13].

Специфіка міфологічного мислення в тому, що воно, попри бурхливий розвиток науки, і нині надзвичайно поширене. Міфологія – засіб самовираження людини, древня і вічна форма виявлення творчих здібностей особистості. Тому структура міфологічного мислення є основою всіх форм і типів людської культури. Це особливо актуально сьогодні, коли щоразу більшої популярності набуває масова культура, яка значною мірою ґрунтується на архетипах – підсвідомій формі сприйняття фундаментальних структур життя.

Достатньо проаналізувати сучасний кіноматограф, літературу, мистецтво – усюди знайдемо великий вплив міфологічного мислення. Однак ще важливішим видається той факт, що міфологічне мислення не менше впливає на таку сферу суспільного життя, як політика, на формування ієрархії цінностей, національну ідентифікацію – окрім того, цей вплив відбувається на несвідомому рівні. Тому вивчення й усвідомлення структури й специфіки міфологічного мислення видається особливо важливим під час аналізу суспільства, його структури й життєдіяльності.

1. *Берн Е.* Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных. – С.Петербург, 1994.
2. *Еліада М.* Аспекти мифа. – Москва, 1995.
3. *Історія філософії на Україні.* – Київ, 1987.
4. *Кісь Р.* Дівчина русалка: зваба безодні // *THANATOS. Студії з інтегральної культурології.* – Львів, 1997. – №1.
5. *Кісь Р.* «Нецивілізована» міфологія та цивілізований літературний наклеп // *THANATOS. Студії з інтегральної культурології.* – Львів, 1996.
6. *Леві-Строс Клод.* Структурна антропологія. – К., 1997.
7. *Мелетінский Є.М.* Що ж таке міф? // *Всесвіт.* – 1977. – № 6.
8. *Мелетинский Е.М.* Избранные статьи и воспоминания. – М., 1998.
9. *Мифы народов мира.* – М., 1991. – Т. 1.
10. *Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т.* – М., 1991. – Т. 2.
11. *Черниш Н.* Соціологія. Курс лекцій. – Львів, 1996. – ч. 3.

STRUCTURE OF MYTHOLOGICAL WAY OF THINKING AND ITS REFLECTION IN COGNITION

Andrij Parubiy

*National University «L'viv Politechnika», Department Of Political Sciences And Sociology,
79013, Lvov-13, Ukraine, St. Bandera Str.,12.*

A specific character of mythological thinking consists in that such type of thinking, without regard to vigorous development of science, was and remains extraordinarily widespread. Mythology is the means of self-expression of a human being. It is an ancient and eternal form of exposure of creative capabilities of a man. That is why the structure of mythological thought displays itself on the basis of all forms and types of human culture. And especially today, in the time when mass culture which to the great extent is based on the archetypes – subconscious form of perception of fundamental structures of life, is reaching increasing range.

Key words: nation, mythology, archetype, subconsciousness, culture.

*Стаття надійшла до редколегії 08. 04. 2004
Прийнята до друку 10. 08. 2004*